

До питання про час виникнення української мови

О.І.Бондар

На сьогодні існує кілька десятків гіпотез про походження української мови, які залежно від загальної концепції тим чи іншим чином датують появу української мови як власне мови. Причому за розв'язання цього питання беруться як фахівці, так і люди, як правило, далекі від науки, в результаті намітилися два підходи: 1) науковий і 2) ненауковий, дилетантський. Науковці намагаються досягнути непрості процеси становлення мови, дилетанти займаються міфотворчістю.

Через те в даній розвідці братимуться до уваги лише наукові гіпотези. Їх можна звести до двох основних напрямків: 1) українська мова виникла з розпадом спільносхіднослов'янської мови; 2) українська мова виникла безпосередньо з праслов'янської внаслідок розпаду останньої. Представниками першого напрямку є П.Г.Житецький, О.О.Потебня, А.Ю.Кримський, П.О.Бузук, К.П.Михальчук тощо. Їхні гіпотези мають ряд особливостей у трактуванні становлення східнослов'янських мов і розрізняються гіпотетичним часом виникнення української мови. Так, виникнення її відноситься або до XIII-XIV ст. (П.Г.Житецький, О.О.Шахматов, С.М.Кульбакін, В.М.Русанівський, В.В.Німчук, М.А.Жовтобрюх, Ф.П.Філін), або до XII-XIII ст. (Г.П.Півторак), або до XI-XII ст. (О.О.Потебня, А.Ю.Кримський, І.Свенцицький, Л.Булаховський, С.Бевзенко), або до IX-XI ст. (М.Максимович, М.Костомаров, К.Михальчук, П.Бузук, Ю.Шевельов, Ю.Карпенко).

Представники другого напрямку часом виникнення української мови вважають VI ст. по Р.Х. (І.Могильницький, І.Огієнко, О.Колесса, К.Німчинов) або IV ст. (Ст.Смаль-Стоцький, М.Грушевський, Є.Тимченко, Ю.Липа).

Труднощі при підступі до з'ясування часу виникнення української мови полягають й у відсутності писаних пам'яток до XI ст., й у значній різниці між усно-розмовною мовою та

літературно-писемною, й у недостатній окресленості багатьох термінів і т.ін. На мій погляд, слід виділити дві найголовніші причини незадовільного датування часу виникнення. По-перше, це перманентність розвитку мовної системи, внаслідок чого у принципі неможливо вказати точно, в який із його моментів закінчується діалект і починається власне мова. По-друге, це нестрогість окреслення поняття "мова" стосовно до поняття "діалект", розмитість їх граней, яка існує об'єктивно і яка утруднює визначення мови саме як мови і сприяє варіативним тлумаченням. Учені й досі не в змозі порахувати мови світу (за одними даними їх 2500, за іншими — понад 5000). Чому, наприклад, гірсько-марійська і лугово-східна марійська вважаються окремими мовами, хоч вони більш споріднені, ніж українська і російська, а мовні системи у, сян, гань, хакка, юе, мінь та ін. вважаються діалектами китайської мови, хоч взаємопорозуміння між ними взагалі неможливе?

Першу перешкоду подолати порівняно легко, вказуючи не точну дату, а якийсь інтервал, досить тривалий період, принаймні, не менший за сторіччя, виділяючи при цьому в імовірнісному плані перехідний етап.

Другий проблематичний момент пропонується розв'язати таким чином. Насамперед, у понятті "мова" треба розрізняти дві різні речі: мова як об'єктивна даність і самоусвідомлення мовців того чи іншого рангу своєї мовної системи, інакше — власне мова і лінгвоусвідомлення. Марійці усвідомлюють свої мовні системи як окремі мови, хоч об'єктивно вони є діалектами; китайці усвідомлюють свої мовні системи як діалекти, хоч об'єктивно вони є окремі мови.

Кажучи про виникнення української мови, ми повинні мати на увазі об'єктивну мовну систему, а не лінгвоусвідомлення. Ранг мови як об'єктивної даності ґрунтується на достатній кількості диференційних мовних ознак (далі - ДМО), які визначають її специфіку. Найважливішими серед мовних особливостей, що у першу чергу здатні підняти ранг діалекта до рангу мови, є фонетичні. Одиниць фонологічного рівня небагато порівняно з одиницями граматичного і, тим більше, лексико-семантичного рівнів, вони є дуже частотними. Фонетичні зміни призводять до втрати єдності коренів та афіксів у споріднених мовах, порушуючи таким чином взаєморозуміння у спілкуванні їх носіїв. Граматичні

відмінності є менш важливими, а лексичні розпочинають діяти лише за великої кількості відмінних лексем. При 10-ти частотних фонетичних особливостях спілкування вже значно утруднене, при 10-ти граматичних особливостях взаєморозуміння відносно повне. Для того ж, аби нормальне спілкування порушилося, потрібно щонайменше кількості частотних лексем. На сьогодні абсолютна хронологія фонетичних змін для слов'янських мов в основному визначена, що дає змогу з великою долею ймовірності з'ясувати стан об'єктивної мовної системи на тому чи іншому часовому зрізі і виникнення самої мови. Тому для аналізу братимуться до уваги, насамперед, фонетичні особливості. Як показують спеціальні лінгвістичні експерименти, вже при 3-4 дуже частотних фонетичних змінах постають значні труднощі в розумінні. Якщо ж взяти фонетичні зміни з середньою частотністю, то їх потрібно для цього близько 9-10.

На мою думку, про окремі мови може йтися тоді, коли взаєморозуміння мовців неповне, спілкування між ними утруднене, тоді як взаєморозуміння представників різних наріч однієї мови відносно повне, хоч і з рядом труднощів.

До того ж, слід брати ДМО, які поширені на переважній частині терену обох мовних систем, виключаючи говіркові елементи. Так, й у протоукраїнській й у проторосійській мовах у VII ст. вже відбулося спрощення [d], [t] у [l] внаслідок дії закону відкритого складу, хоч у новгородських та деяких інших говірках зустрічалося форми і без такого спрощення зі звукосполюками [gl] ← [dl], [kl] ← [tl]; в обох системах на той час послідовно розрізнялися свистячі і шиплячі приголосні, хоч, наприклад, у новгородських, псковських говірках спостерігалось "цокання" — заступлення свистячими приголосними шиплячих [7:259]; в обох системах /e/ → /'a/, хоч на терені сучасних середньо- і східнополіських говорів (стародавні волиняни й дреговичі) у XI-XII ст. відбувався процес переходу /e/ → /'a/ → /e/ [5:121] і т.ін.

Виходячи з усього сказаного, визначаючи кількість ДМО на різних хронологічних зрізах, можна з великою долею вірогідності визначити час виникнення будь-якої мови, у тім числі й української.

Якщо виводити українську мову безпосередньо з праслов'янської, тобто з IV ст., слід вказати конкретні ДМО, які мала на ту добу українська мова. Але таких ДМО ми не можемо вказати,

за винятком кіба що таких дуже давніх морфологічних ознак, як закінчення -то в дієсловах теперішнього часу 1-ої ос. одн. (*idemo, *znaemo) [2:285-286] та відсутність -ть в дієсловах 3-ої ос.одн. теперішнього часу (*nese, *plete) [2:283]. Те ж стосується і V ст. У VI ст., можливо, відбулися деякі фонетичні зміни, що відрізняли протоукраїнську мову від інших майбутніх східнослов'янських: перехід проривного задньоязикового /g/ у фрикативний /ɣ/, що могло бути зумовлене скіфським і сарматським впливом [1:41-60] та деякі інші, що мали, проте, винятково говірковий характер. У VI-VIII ст. додалося мало ДМО: збереження африкат [dʒ] ← [dj], насамперед у дієслівних формах (пор. сучасне укр. *сиджу* і рос. *сижу*) [7:289]. ДМО за IV-VIII ст. явно недостатньо, щоб говорити про українську мову на цей час.

Помітно збільшилася кількість ДМО у IX ст., що безумовно дозволяє твердити про протоукраїнський діалект спільнослов'янської мови (до IX ст. може йтися лише про говір): /ɣ/ з [g] перейшов у фарингальний [h], губно-зубний [v] — у губно-губний [w], розпочався перехід /e/ → /o/ після шиплячих та [j], збереглося окання, намітилася тенденція переходу /ě/ в /i/ (спочатку витворився дифтонг [ie] з наголошеним першим компонентом), розпочала поширюватися протеза, а подекуди й епентеза та ін. Тобто загальна кількість ДМО сягнула 7-8, що, проте, не могло ще стати причиною втрати певного взаєморозуміння, хоч у спілкуванні мовців вже були певні регулярні труднощі. У X ст. формування української мови тривало: відбувається злиття /ы/, /і/ в /и/; зближується артикуляція /e/ та /и/ [5:102]; /ě/ артикулюється як [i^e]; у давальному відмінку однини іменників на -ǫ-, -jǫ- основи поширюються флексії -ові, -еві [4:114]; в родовому відмінку однини прикметників жіночого роду — флексія -оѣ тощо.

У XI ст. кількість ДМО сягнула критичного рівня: близько 15 фонетичних та 10 морфологічних. Їх варто бодай перерахувати:

- 1) [dj] → [ж], [дж];
- 2) /ʧ/ → /і/;
- 3) [g] → [ɣ] → [h];
- 4) окання;
- 5) /e/ → /o/ після шиплячих та йота;
- 6) [v] → [w];

- 7) ствердіння шиплячих;
- 8) депалаталізація приголосних перед /e/, /i/;
- 9) збіг [ы] та [i] в [и];
- 10) збереження [ц'];
- 11) збереження наслідків другої палаталізації;
- 12) широка протеза;
- 13) зближення /e/ та /и/;
- 14) відсутність редукції ненаголошених голосних;
- 15) початок процесу депалаталізації губних.

Інші звукові зміни мали говірковий характер. Серед морфологічних рис слід назвати такі:

- 1) закінчення -мо в дієсловах тепер. часу 1 ос. мн.;
- 2) закінчення без -ть в дієсловах 1 дієвідміни тепер. часу 3 ос. одн.;
- 3) збереження м'якого -ть в закінчення дієслів тепер. часу 3 ос. одн. і мн. 2-ої дієвідміни;
- 4) закінчення -ові, -еві в дав. відм. одн. іменників на -о-, -ю-основи;
- 5) закінчення -у/-ю в род. відм. одн. іменників на -о-, -ю-основи;
- 6) закінчення -а/-я в наз. і знах. відм. іменників серед. роду типу *життя* (замість *житиє*);
- 7) послідовне вживання кличного відмінка;
- 8) флексія -оѣ в род. від. одн. прикметників жіночого роду;
- 9) форми дав. і місц. відм. займенників *мені, тобі, собі*;
- 10) процес витворення закінчення -ому в місц. відм. одн. прикметників чол. роду і, можливо, деякі інші.

Безперечно, на цей час існували також відмінності на лексико-семантичному рівні, хоч, напевно, не такі значні. Якщо прийняти всю кількість ДМЛ на фонетичному й морфологічному рівнях, які розрізняють українську і російську мови на сучасну добу, за 100 %, то у XI ст. кількість ДМО становила 60-70 % від сучасної.

Звідси можна зробити висновок, що, хоч початки української мови сягають ще праслов'янської мови, як об'єктивна система вона почала інтенсивно формуватися лише з IX ст. Перебіг її формування тривав у X ст. і протягом XI ст. завершився. XI ст., таким чином, в історії української мови є перехідним від рангу

діалекта до власне мови (українська мова існувала з імовірністю 50-80 %), а у XII ст. українська мова вже існувала з максимальною імовірністю.

1. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада. - М., 1965.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. - Ужгород, 1960.
3. Мейе А. Общеславянский язык. - М., 1951.
4. Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова. - К., 1993.
5. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. - К., 1988.
6. Русанівський В.М. Дієслово // Історія української мови: Морфологія. - К., 1978.
7. Филін Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. - Л., 1972.